

*Людина -
Культура -
Духовність*

*Збірник
наукових праць*

В И П У С К - II

Київ - 1996

КОНСТРУКЦІЯ НА -НО, -ТО ЯК СПЕЦИФІЧНА ОДНОСКЛАДНА
СТРУКТУРА СИНТАКСИЧНОЇ СИСТЕМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ ТА ЇЇ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ

Ще на початку ХХ століття у мовознавстві почав підсилюватися інтерес до вивчення специфіки української мови. З'явилися ґрунтовні дослідження з теорії мови, визначився зв'язок між розвитком культури народу, формуванням його духовності та розвитком мови, формуванням культури мовлення. У 1913 році М. Пиликович писав: "Яка мова має свої властиві прикмети, свій особливий дух...; його словами описати не можна, почути його можна тільки серцем, ніж розумом. Той аромат є у чистій селянській мові... той аромат є у ... наших письменників" /9, 23/. Виходячи з таких позицій, провідні українські мовознавці досліджували мову, її специфічні риси, які відрізняють її від інших слов'янських мов. І особлива увага приділялася синтаксису, зокрема особливостям граматичної будови українського речення. Серед вчених, які займалися науковими розвідками у цьому напрямку, можна назвати імена М. Гладкого /2, 3/, М. Грунського /4, 5/, С. Курило /6/, Ів. Отієвського /7/, С. Зотебні /10/, Євг. Тимченка /12/ та багатьох інших. Саме їх праці, їх ґрунтовні дослідження створили традицію в українському синтаксисі. Це той ґрунт, на якому у 70-80-ті роки сучасні дослідники мови продовжили пошуки у галузі синтаксичної теорії. Чому саме синтаксична система мови у першу чергу привернула увагу мовознавців? На це питання відповів Микола Гладкий у праці "Мова сучасного українського письменства", яка вийшла у 1930 році: "Синтаксичні форми є найсталіші в усіх європейських мовах... Матеріал поточної лексики є тільки потік, що тече в певних берегах язикових синтаксичних норм, може таких же тривалих і довговічних, як річища водних мас, що змінюються тільки на протязі великих геологічних періодів" /2, 76/. Автор цих слів намагається пояснити причини цієї сталості і доходять висновку, що це пов'язано з особливостями людської психології, мозку і з спроможністю людей, залежно від своїх загальнокультурних особливостей формувати та формулювати думку засобами рідної мови. Отже, через аналіз особливостей синтаксичної системи української /як і будь-якої іншої мови/ дослідник може вийти на розуміння специфіки культури народу в цілому.

Іншими словами, синтаксис дозволяє з'ясувати загальні риси цих мовних систем. Наприклад, систем східнослов'янських мов, що визначає їх індивідуальність. "Українська мова має в головних рисах риси спільні з іншими слов'янськими мовами, але крім цього має ще й такі риси, яких не має в цілому ані одна слов'янська мова. Якраз ці риси визначають характер української синтакси, що виділяє її з цієї групи мов", - зазначав М. Грунський /5, 62/.

У даній роботі ми звернулися до аналізу такої синтаксичної структури, яка являє собою саме таку специфічну рису системи односкладних речень сучасної української мови. Це структура, яка в українській мовознавчій традиції має назву "конструкція на зразок типу" Козаченька воіто".

Модель цього типу речень найкраще подана С. Смеречинським: формула цієї конструкції така: дієслово, чинність в присудковій функції виконують формою на-но, -то, а об'єкт дії - знахідним відмінком ІІ, 8/. Граматичне значення структури полягає в її активності, минулості, яка зосереджена в дії виходить від невідомої особи. Як писав С. Смеречинський, в структурі такого типу діє "таємна особа". Справжній виконавець дії невідомий, увага мовця зосереджується тільки на самій дії. В реченні немає жодної вказівки на об'єкт дії. І в цьому полягає специфіка мислення народу. З історії українського синтаксису способом морфологічного вираження граматичного центра цієї структури пояснювався по-різному /від особових дієслівних форм" /С. Смеречинський/ та "присудкових форм" /О. Матвієнко/ до "присудкових дієприкметників" /М. Іладкий/ та "присудкових дієприслівників" /О. Курило/. На нашу думку, найбільш вдалим є розуміння граматичного центра таких речень І. Р. Вишницьким /І/, який визначає його як "віддієприкметникові форми на-но, -то". Синтаксичним синонімом до такого типу односкладних речень може бути неозначено-особове речення /за традиційною класифікацією/: Козаченька воіто. - Козаченька вобили.

У результаті спостережень над представленим класом односкладних синтаксичних конструкцій української мови можна ствердити, що він складає 4,5% від загального числа односкладних структур. Але після аналізу діаспорної української мови ми виявили, що в її синтаксичній будові ці структури складають 11,1%. Це викликає питання, чому структури, які вважалися провідними дослідниками синтаксису одними з найхарактерніших для української мови зникли в українській матерній мові на сучасному етапі її

її розвитку?Щоб ще раз упевнитися в тому, що ці речення були дійсно поширеними в українській мові і що діаспорна мова вітбражає реальну картину їх функціонування, ми звернулися до української народної мови. Аналіз фольклорних текстів показав, що дійсно односкладні речення цього типу є широко представлені /10% : майже, як і в українській діаспорній мові/. Чому ж зник інтерес до їх використання в сучасній українській літературній мові? Ми гадаємо, що це пояснюється впливом російської синтаксичної системи, в якій такі структури малоактивні. Нанпапродуктивні в російському синтаксисі неозначено-особові речення впливають на українську синтаксу. і оскільки неозначено-особові конструкції - це синтаксичні синоніми до структур на -но, -то, то письменники й почали використовувати частіше їх при написанні своїх творів. Більше того, ми можемо стверджувати, що конструкції зі стрижневими компонентами на -но, -то - віддієприкметниковими формами не є характерними для російського синтаксису. За походженням, значенням і характером вираження граматичного центра це структури іншого плану. Розглянемо й порівняємо їх на конкретних прикладах.

Українська матірня мова.

Твердо доказано, що час - категорія відносна, що його закони всильні тільки для нашої планети /М. Загребельний/.

Святослав відчув силу, коли вдалося йому, як сказано вже було, з малою дружиною розбити коло Сновська дванадцять тисяч половців /М. Загребельний/.

Українська діаспорна мова.

Вдарено кресалом об гострий край і роздмухано іскру. неспішно і ретельно трудився чоловік над самокруткою: примірено і видра відповідний прямокутничок паперу з часопису, втягнуто кісет і взято, скільки треба, саморобної махорки і насіпано на прямокутничок, вижолоблений між трьома пальцями лівої пучки; сховано кісет і приступлено до побудови /В. Барка/.

Беззубий рогіт чорних вікон знає, що тебе ув'язнено й ліхтар-сторожа йде вже за тобою /В. Рубчак/.

Український фольклор.

Обидві хати було так же прехороше розмальовано когутиками та квіточками, виногородами й вазонами, так було розцяцьковано, що й пальцем не було де ткнуть /Народні оповідання/.

Сволоків було по три вздовж, а один поперек і так вже вщечемени всякими різними мережками, як у попа ризи /Народні оповідання/.

в російській мові такого типу структури збереглися лише тільки на Півночі в говірках Вологодської, Архангельської та Ленінградської областей.

Ти спиєш, прохладжаєшся - у мене не сето, не шито, не дадено (з української історическая бібліотека, изд. археограф. комісії, XXXII, 1906, с. 237).

У сучасній російській мові конструкція на -но, -то за походженням інша. Наприклад, суджено було Никитину декілько раз и в других обстоятельствах (М. Бондарев).

Просто крiатично, но неплохо придумано, - сказав перед дверью (М. Бондарев).

Чим же відрізняється російське односкладне речення від українського? По-перше, значенням. В російській синтаксичній системі вона має пасивне значення. По-друге, способом вираження граматичного центра. Предикативним центром російських структур є коротка форма пасивного дієприкметника у формі середнього роду. Крім того, граматичний центр російських речень може поширюватися зрудним відмінком дійової особи та непрямыми відмінками зі значенням суб'єкта, що пояснюється пасивним значенням конструкції. Наприклад, російська граматики дозволяє ужити таке речення: Утверждено Советом факультета. Українська граматики цього не дозволяє, тому що невідомо зі значення, хто виконав дію. Якщо все ж таки вживається в українській синтаксисі зрудний відмінок іменника при предикаті, то цей розповсюджувач граматичного центра набуває значення інструмента, знаряддя праці (зрудний інструменталь): Листа передано братом, де форма братом вживається на те, що це лише спосіб, яким передали листа, а не виконавець дії. Також відмінність між українськими та російськими структурами полягає в можливості утворювати синтаксичні синоніми. Якщо до українських односкладних речень синонімами виступають неозначено-особові речення, то до російських - безособові.

Усі ці розбіжності на рівні синтаксису свідчать про особливості мислення українського та російського народів, про специфіку в формуванні та формулюванні думки. Історично в східнослов'янських мовах ці структури почали формуватися одночасно, у XV - XVII століттях. Але доля їх різна. У давньоруській мові вони вживаються тільки у пам'ятках із західним впливом, а потім

були втрачені. У давній білоруській мові конструкція спочатку мала широке розповсюдження, а потім вийшла з ужитку, не стала нормою сучасної білоруської літературної мови. Поступово ця структура втрачається і в білоруських народних говірках: Усяго понашошчо, хользіяна забито, отломляно кусочак хлеба.

Таким чином, на прикладі функціонування тільки однієї синтаксичної конструкції ми намагалися показати, що українські описові речення на -но, -то - це увчленні нашою мовою структури, які своїм корінням сягають у далеке минуле. Вони прижили в українській мові на відміну від російської та білоруської, а цей тип речень втратили на протязі історії становлення своєї синтаксичної системи. Ці речення справедливо вважаються провідними науковцями за "найвищий ступінь безсуб'єктних речень цілої європейської синтакси" /4, 51/. І головне, як зазначав ще О. Тетяна, ці структури демонструють, як спрацьовує закон "економії" так званого граматичного мислення", який, безперечно, пов'язаний з мисленням, духом народу. Сучасна українська мова може досягнути "вершин образності та краси" /5, 24/ тільки тоді, коли буде використовувати яскраві, вічно живі та глибоко народні синтаксичні джерела. І на нашу думку, урядження серйозної уваги правильному використанню активних зворотів на -но, -то української мови та розуміння їх відмінності від пасивних зворотів на -но, -то російської мови буде сприяти підвищенню культури мовлення. Це буде сприяти подоланню перешкод у мовленні, про які писав ще М. Гладкий /2/: "Ми ... бачимо ... вплив російської літературної мови, прикрі розходження у будові речень з народною мовою, .. брак єдиної системи у процесі утворення відповідних традицій української літературної мови" /2, 67/.

Література.

1. Вихованець І. Нариси з функціонального синтаксису української мови /ан України.-К., наукова думка, 1992.
2. Гладкий М. Мова сучасного українського письменства.-К., вид-во "Україна", 1930.
3. Гладкий М. Український язук.-Литомир, 1917.
4. Груньскіи М. Черки по історії разработки синтаксиса славянских язиков. Т. 1.-Юрьевский ун-т, 1911.
5. Груньскіи М., Сабалдир Т. Українська мова. Фонетика.-Морфологія. Синтакса.-К., 1926.

6. Курчило О. Уваги до сучасної української літературної мови. - К., Книгоспілка, 1925.

7. Слісаренко Ів. Українська мова. - К., 1918.

8. Ситівченко О. Пасивні присудки на -но, -то і -ни, -тий в українській мові. / Матеріали до проблеми і граматичний рід, активний та пасивний стан / . - мовознавство, №, 1936.

9. Филипович м. Дещо про сучасний стан української літературної мови. - К., 1913.

10. Потебня О. Из записок по русской грамматике. - Харьков, 1938.

11. Сморечинський С. Нариси з української синтакси. / У зв'язку з фразеологією та стилістикою / . - Харків, Рад. школа, 1932.

12. Тимченко Євг. Українська граматики. - К., 1917.